

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 616.853–052

Н. В. Завязкіна

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ДОКАЗОВОСТІ ТА ОБҐРУНТОВАНOSTІ ЕКСПЕРТНИХ ВИСНОВКІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті аналізуються актуальні питання виділення критеріїв під час проведення експертиз у цивільному процесі із використанням спеціальних психологічних знань. Робиться акцент на необхідності створення цілісної системи, яка б сприяла об'єднанню сучасних і традиційних принципів діагностики психічних розладів із принципами судово-експертної діяльності з використанням сучасних методів психологічної діагностики.

Ключові слова: психологічне знання, психодіагностика, психічний розлад, цивільний процес, експертиза.

Постановка проблеми. В умовах зростання вимог до обґрунтування експертних висновків, динамічних змін у законодавстві необхідне створення цілісної системи, яка б сприяла об'єднанню сучасних і традиційних принципів діагностики психічних розладів із принципами судово-експертної діяльності з використанням сучасних методів психологічної діагностики.

Що стосується критеріїв виділення методології експертизи в цивільному процесі (за загальними методологічними підходами), то варто зазначити її специфічність, яка визначається обсягом і характером прав та обов'язків, які відповідне законодавство включає до поняття дієздатності, оскільки в юридичному сенсі як складники дієздатності розглядаються можливість укласти угоди (угодоздатність) та можливість самостійно нести майнову відповідальність – деліктоздатність [1]. Що стосується залученням психолога до проведення експертиз, зауважимо, що тільки за допомогою спеціальних знань фахівців цієї сфери можна отримати відповідь на запитання щодо особливостей підекспертного, його преморбідних характеристик, а також тих, що сформувалися протягом перебігу хвороби та внаслідок неї.

Дослідження окресленої проблематики особливо актуальне для вирішення експертних питань у цивільному процесі у зв'язку з наявними протиріччями та не завжди достатнім об'ємом експертно значущої інформації [2]. За складності клініко-психологічної картини, недостатності наданих на експертизу даних та необхідності спостереження в динаміці за підекспертною особою

варто зважати на те, що проведення експертизи здебільшого складається з визначення психічного стану підекспертного, зокрема й ретроспективно. Це зумовлює необхідність диференціювати внутрішнє переконання фахівця щодо судово-психіатричного діагнозу (із включенням як медичного, так і психологічного критеріїв) щодо психічного стану обстежуваного. У такому разі безпосередньо експертом можуть бути проаналізовані факти щодо психічного стану підекспертного тільки на момент проведення експертизи. Всі інші дані про його психічний стан у будь-які інші періоди часу детермінуються показаннями свідків, матеріалами справи та медичною документацією, які відображають суб'єктивне сприйняття досліджуваного третіми особами [3]. У такому розумінні представлений принцип безпосередності дослідження буде стосуватися вже інформації, яка міститься в письмових об'єктах експертизи, а експерт повинен буде оцінити зміст наданих на експертизу джерел інформації на предмет їхньої відповідності наявним у психіатрії уявленням стосовно психічної патології та відповідно до чинних діагностичних стандартів. Саме із цього складається зміст його внутрішнього переконання, яке значною мірою залежить від інформативності досліджуваних матеріалів.

Великого навантаження під час вирішення цивільних питань зазнають амбулаторні судово-психіатричні експертизи (далі – СПЕ) та комплексні судово-психолого-психіатричні експертизи (далі – КСППЕ). Поширеність такого виду експертиз та велика кількість запитів на їх проведення

з метою вирішення правового статусу осіб із психічними розладами потребують розуміння єдиних стандартів для винесення експертного висновку. Коли стає можливим ухвалення рішення в умовах амбулаторної СПЕ, таке рішення визначається одразу комісією експертів без призначення стаціонарної експертизи.

Останнім часом набувають поширення експертизи в межах різних категорій громадянських справ, а саме: експертиза загальної дієздатності; експертиза в межах громадянського спору про виховання дітей; експертиза заповідальної дієздатності (експертиза на період юридичної дії в минулому); експертиза на предмет розірвання браку, визнання браку недійсним; експертиза, пов'язана з оскарженням психіатричної діагностики та постановки психіатричного діагнозу; експертиза, пов'язана з оскарженням госпіталізації в психіатричну установу (зокрема, примусової) та призначення фармакотерапії; експертиза в громадянському спорі про відшкодування морального збитку [4].

Як вже було сказано вище, однією з найбільш поширених експертиз у цивільному процесі залишається експертиза загальної дієздатності. Це вид очної експертизи з оцінкою психічного стану особи, її здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними на період проведення експертизи та на майбутнє, а також необхідністю ухвалення рішення щодо призначення піклування. Вона проводиться в межах тільки очної СПЕ, регламентується статтями Цивільного кодексу (далі – ЦК), Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України і є одним із державних механізмів захисту прав, забезпечення соціального функціонування осіб із психічними розладами, передусім із вираженими і стійкими психічними розладами, які викликають сумніви в можливості самостійної життєдіяльності та реалізації своїх прав такими особами.

Проблеми, з якими стикаються судові експерти-психологи й експерти-психіатри під час проведення експертиз у цивільному процесі як на рівні наукових досліджень, так і в практичній діяльності, багато в чому зумовлені неоднозначністю уявлень про поняття методології проведення комплексних експертиз під час вирішення цивільних запитів. Ототожнення методології із системою методів означає спрощений, суто прагматичний підхід до розкриття даного поняття. Підставами для виділення методології судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі із загальної методології судово-психіатричної експертизи є її специфічність, зокрема порівняно із кримінальним процесом. Специфіки набувають і принципи взаємодії судово-психіатричного експерта та психолога, коло інтеграції їхніх спеціальних знань, питання поєднання різних професійних компе-

тенцій і пошук точок перетину базових дисциплін, представниками яких є експерти. Необхідним також стає освоєння кожним із фахівців, що взаємодіють, суміжних знань в обсязі, достатньому для продуктивної співпраці під час підготовки комісійного висновку та його спільного обґрунтування, володіння професійною мовою кожного.

Сьогодні принципи інтеграції спеціальних знань під час проведення експертиз у цивільних справах залишаються недостатньо розробленими. Одним із доказів цього є невелика кількість комплексних експертиз у цивільних справах. Варто зазначити, що комплексування психологічних і психіатричних знань уможливорює діагностику всіх ланцюгів психічної діяльності, ступеня її порушень та збереженості окремих функцій [5; 6].

У зв'язку з вищезазначеним особливо цікавим є розроблення критеріїв категорії обмеженої дієздатності, оскільки мається на увазі встановлення не тільки порушених, але і тих, що підлягають збереженню, психічних функцій та ухвалення відповідного юридично значущого рішення, яке, зокрема, спричиняє й соціально-психологічні наслідки.

Метою статті є акцентування важливості розроблення критеріїв категорії обмеженої дієздатності, оскільки мається на увазі встановлення не тільки порушених, але і тих, що підлягають збереженню, психічних функцій особистості.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай дослідження в галузі КСППЕ та СПЕ в цивільному процесі стосуються двох важливих питань: оцінки дієздатності й угодоздатності громадянина та питання окреслення критеріїв експертної оцінки за різних нозологічних форм.

У нашому дослідженні проаналізовано 230 актів СПЕ та КСППЕ щодо ухвалення рішення стосовно обмеженої дієздатності. З табл. 1 ми бачимо переважання експертиз щодо вирішення питання загальної дієздатності.

Таблиця 1

Вид цивільної експертизи

Вид експертизи	Кількість	Відсотки
На визначення загальної дієздатності	172	74,8
На визначення угодоздатності (угода недійсна)	58	25,2
Всього	230	100,0

До правового поля поняття дієздатності входить три головні складники, які сприяють, зокрема, розробленню експертної оцінки обмеженої дієздатності громадянина, який страждає на психічний розлад: здатність самостійно ухвалювати рішення, що мають юридичне значення (юридично значущі рішення); здатність виконувати обов'язки; віковий чинник – досягнення

18 років (згідно із ЦК України, дієздатність громадянина, здатність громадянина своїми діями набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки і виконувати їх (цивільна дієздатність) виникає в повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку).

Як підкреслюється в коментарях до ЦК України, дієздатність – це здатність громадянина своїми діями не тільки набувати цивільних прав, але й здійснювати їх; не тільки здатність створювати для себе цивільні обов'язки, але й виконувати їх. Закон пов'язує виникнення дієздатності в повному обсязі з настанням повноліття, тобто з досягненням 18-річного віку. Правоздатні, але недієздатні громадяни набувають цивільних прав і створюють обов'язки не самостійними діями, а за допомогою дій дієздатних осіб – законних представників, а саме: батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників. Здатності набувати цивільних прав, створювати для себе цивільні обов'язки передбачають виконання свідомих, юридично значущих дій, яким передують рішення, наприклад, про придбання власності, розпорядження майном, створення товариства тощо. Вчинення юридично значущого акту приводить до зміни обсягу виконуваних обов'язків (появи нових або припинення наявних).

Здатності здійснювати цивільні права, виконувати громадянські обов'язки передбачають необхідність дотримуватися взятих на себе і/або встановлених законом зобов'язань – правил (інструкцій), що потребує меншого, ніж у разі вирішення, рівня збереження психічних функцій. Дієздатний громадянин самостійно ухвалює рішення і несе відповідальність за них; громадянин, обмежений судом у дієздатності, ухвалює рішення за допомогою піклувальника, але, як і дієздатний громадянин, самостійно несе майнову відповідальність; громадянин, визнаний недієздатним, не може ухвалювати рішення і не несе відповідальності щодо зроблених операцій. Отже, обмежена дієздатність може бути зведена до нездатності самостійно ухвалювати юридично значущі рішення за збереження здатності виконувати зобов'язання.

Як видно з таблиці 2, з 58 осіб (загальна кількість експертиз із вирішення угодоздатності) більшість становлять особи з тим чи іншим розладом психічної діяльності (табл. 2).

Таблиця 2

Наявність психічного розладу, що перешкоджає угоді

Характеристика	Кількість	Відсотки
Ні	7	12,1
Так	51	87,9
Всього	58	100

Надалі це призвело до визнання угоди недійсною (табл. 3).

Таблиця 3

Висновок щодо дійсності угоди

Характеристика	Кількість	Відсотки
Ні	52	89,6
Так	6	10,4
Всього	58	100

Діагностична кваліфікація виділених експертами-психіатрами клінічних симптомкомплексів зроблена згідно з чинною на час проведення експертизи класифікацією психічних розладів за МКХ-10. Аналіз синдромальних характеристик, описових ознак і таких, що кваліфікують, негативних психічних розладів (інтелектуально-мнестичне зниження та його ступінь; емоційно-вольові розлади; особистісні зміни; порушення мотиваційних компонентів та критичності мислення; негативні та продуктивні розлади мислення; сформований дефект або деменція) із проведенням статистичного аналізу уможливив виділення категорій щодо визнання особи обмежено дієздатною (табл. 4). Разом із показниками, що відображали параметри психічного розладу, проаналізовано дані, які характеризували збереження або порушення критичних здатностей і соціальних характеристик.

Таблиця 4

Висновок на момент укладання угоди

Комісійний висновок	Кількість	Відсотки
Недієздатний	4	6,9
Обмежено дієздатний	51	87,9
Дієздатний	3	5,1
Всього	58	100

Проміжними категоріями аналізу в експертному дослідженні стають здатність громадянина самостійно ухвалювати рішення і здатність виконувати зобов'язання. Експертна оцінка кожної із цих здатностей і синтез отриманих результатів стає підставою для визначення експертного рішення про повну дієздатність, обмежену або недієздатність. Ці норми також задають діапазон соціальної компетентності обмежено дієздатного громадянина. Опікуни неповнолітніх громадян і громадян, дієздатність яких обмежена внаслідок психічного розладу, надають допомагають підопічним здійснювати їхні права і виконувати обов'язки, а також охороняють їх від зловживань із боку третіх осіб.

Для кращого розуміння цих питань можна вдатися до аналогії із кримінальним процесом. Так, обвинувачені із психічними вадами не позбавляються можливості самостійно брати участь у справі, однак, оскільки здатність здійснювати своє процесуальне право – право на захист – у таких обвинувачених все ж знижена, то пра-

вовим наслідком наявності психічних недоліків є обов'язкова участь у справі захисника. Також громадянин, який внаслідок психічного розладу нездатний розуміти значення своїх дій та керувати ними, цілком не позбавляється можливості брати участь у цивільно-правових відносинах, але його здатність оцінювати параметри юридично значущої ситуації та висловлювати свою думку буде обмеженою.

Також специфічність КСППЕ та судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі визначається характером і обсягом тих прав і обов'язків, які вкладає цивільне законодавство в поняття «дієздатність», а також особливостями цивільного судочинства. Під час винесення експертного висновку про здатність/нездатність підекспертних розуміти значення своїх дій і керувати ними пропонується враховувати психопатологічні, соціальні та психологічні критерії.

Зіставлення правових норм, що регламентують права недієздатних громадян і громадян, обмежених у дієздатності, дозволяє пов'язати наявні правові категорії з рівнями регуляції діяльності. Особа, обмежена судом у дієздатності через її психічний розлад, буде мати право на діяльність, яка не потребує ухвалення юридично значущих рішень. Водночас за такою особою зберігаються зобов'язання, покладені на неї законом. Юридично значущі рішення за такого громадянина буде ухвалювати його опікун, а для експертного висновку про обмежену дієздатність достатньою буде збереження регуляції діяльності лише на цільовому рівні.

Зрозуміло, що для експертного висновку про дієздатність громадянина необхідне збереження регуляції діяльності і на цільовому, і на змістовому рівнях. Тому необхідне співвіднесення механізмів ухвалення рішень з операційним і смисловим рівнями регуляції діяльності. Очевидно, що порушення усвідомлення і регуляції діяльності на етапі визначення мети виключає функціонування смислового рівня регуляції. Водночас навіть за збереження деяких ланок регуляції поведінки на етапі визначення мети й смислового рівні може виявитися порушенням лише етап досягнення цілі, що виключає здатність керувати своїми діями. Психічні розлади безпосередньо порушують так чи інакше смисловий рівень регуляції діяльності,

зумовлюють нездатність до засвоєння загальноприйнятих соціальних значень, регрес раніше засвоєних значень, а також втрату функції, яка регулює діяльність. Крім того, дезінтеграція психічної діяльності (у разі психічних розладів) може призводити до неузгодженої роботи смислового рівня регуляції (некритичності дій).

Висновки. Отже, в умовах зростання вимог до обґрунтованості експертних висновків, динамічно мінливого законодавства потрібно створити цілісну систему, яка об'єднає і погоджує сучасні і традиційні принципи.

Одним із ключових завдань судової психології є забезпечення доказовості експертних висновків. Нові реформи, вимоги часу ставлять нові експертні завдання, які потребують розроблення методології проведення експертних досліджень, вдосконалення методичного апарату. Державна судово-експертна діяльність ґрунтується на принципах законності, дотримання свобод громадянина, прав юридичної особи, а також незалежності експерта, об'єктивності, всебічності й повноти досліджень. Особливої актуальності дана проблематика набуває у світлі диференціації категорії обмеженої дієздатності та внесення в цивільне законодавство змін, що розширюють права осіб із розладами психічної діяльності.

Література:

1. Сергеев А.П. Гражданское право: учебник: в 3 т. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Т. 1. М.: ТК «Велби»; изд-во «Проспект», 2005. 776 с.
2. Шостакович Б.В., Ревенко А.Д. Психиатрическая экспертиза в гражданском процессе. К., 1992. 184 с.
3. Королева Е.В. Судебно-психиатрическая оценка психических расстройств у лиц, совершивших сделки: автореф. дис. .. докт. мед. наук. М., 2010. 42 с.
4. Алексеева Л.В. Юридическая психология: учебное пособие. М.: Проспект, 2010. 312 с.
5. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. 494 с.
6. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза: монография. Львов: Вища шк., 1987. 140 с.

Завязкина Н. В. Проблема доказательности и обоснованности экспертного заключения при проведении экспертизы в гражданском процессе

В статье анализируются актуальные вопросы выделения критериев при проведении экспертиз в гражданском процессе с использованием специальных психологических знаний. Сделан акцент на необходимости создания целостной системы, которая бы способствовала объединению современных и традиционных принципов диагностики психических расстройств с принципами судебно-экспертной деятельности с использованием современных методов психологической диагностики.

Ключевые слова: *психологическое знание, психодиагностика, психическое расстройство, гражданский процесс, экспертиза.*

Zaviazkina N. V. The problem of proof and validity of an expert opinion for carrying out expert assessments in the civil process

The article analyzes the actual issues of selection of the criteria for carrying out expert assessments in the civil process with the use of special psychological knowledge. The emphasis is placed on the need to create a holistic system that would promote the consolidation of modern and traditional principles of diagnosis of mental disorders with the principles of forensic expert activity using modern methods of psychological diagnosis.

Key words: *psychological knowledge, psychodiagnostics, psychiatric disorder, civil process, examination.*